

Анархісти та моряки торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну на початку ХХ ст.

О. Б. Шляхов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

УДК 94 (477.7)«1906/1913»

doi: 10.15421/171791

У статті аналізується діяльність представників різних течій анархізму в період революції 1905–1907 рр., а також у міжреволюційний час у середовищі судноробітників Азово-Чорноморського басейну та з'ясовується ступінь ефективності цієї роботи. Зазначено, що в 1906 – на початку 1907 рр. найбільш активно агітацію серед моряків торговельного флоту Півдня України вели члени Південноросійської групи анархістів-синдикалістів на чолі з Д. Новомирським.

Зрештою заклики Д. Новомирського про те, що «єдиним засобом зробити тиск на акціонерів судноплавних компаній, а також підняти настрій серед страйкуючих моряків було почати широку терористичну боротьбу», набирали все більшої підтримки серед пароплавних команд. За допомогою терору анархісти сподівалися залякати буржуазію, примусити підприємців задовольнити вимоги судноробітників. Наприкінці 1906 р. анархісти-синдикалісти створили в одеському порту бойовий загін серед моряків на чолі з матросом пароплаву «Аю-Даг» П. Сулимовським, який нараховував два десятка осіб. Саме на рахунок членів цієї портової бойової дружини анархістів було знищення трьох пароплавів Руського товариства пароплавання і торгівлі та вбивство кількох капітанів суден цієї компанії.

Водночас у період столипінської реакції та в роки нового революційного піднесення більшу активність у пропаганді соціалістичних ідей у середовищі моряків комерційного флоту Азово-Чорноморського басейну виявляли анархісти-комуністи. Останні теж намагалися залучити команди торговельних суден до здійснення експропріацій грошей у буржуазії та нападів на комерційні пароплави.

В статті також висвітлено намагання представників анархістів-комуністів поширити свій вплив на членів нелегальної Спілки чорноморських моряків, яка виникла на межі 1911–1912 рр. і мала свій керівний орган – Закордонний Центр у Константинополі. Тож революційну агітацію серед команд торговельного флоту анархісти-комуністи в цей час вели у закордонних портах – Александрії (Єгипет) і Константинополі, а також в Одесі, де кочегару пароплава «Мечта» анархісту О. Лаврушину вдалося створити невелику групу з 10 матросів.

Таким чином, практична діяльність анархістів Півдня України в цивільному флоті на початку ХХ ст. реалізовувалась у двох напрямках – по-перше, це бойова робота, по-друге – агітаційно-пропагандистська. Наслідком діяльності неонародників серед команд комерційного флоту басейну було захоплення деякої частини моряків з досить радикальними поглядами та формування в них конфронтаційного мислення, залучення матросів до участі в політичних виступах, а також в актах економічного тероризму.

Втім, напередодні Першої світової війни революційна робота анархістів у середовищі судноробітників Півдня України поступово сходить нанівець.

Ключові слова: Південь України; анархісти-синдикалісти; анархісти-комуністи; торговельний флот; економічний терор

Anarchists and sailors of the merchant fleet of the Azov-Black Sea Basin in the early XXth century

O. B. Shliakhov

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

The activity of representatives of different trends of anarchism among the crew members of the Azov-Black Sea Basin during the period of the revolution of 1905-1907, as well as in the inter-revolutionary time has been analyzed in the article and the level of effectiveness of such activity has been clarified. It has been noted that in 1906 - the beginning of 1907, the most active campaign among sailors of the merchant fleet of Southern Ukraine was made by the members of the South-Russian group of anarchist-syndicalists, headed by D. Novomyrsky.

On the basis of this, ideas of D. Novomyrsky that «the only way to make pressure on shipping companies shareholders and lift the mood among striking sailors is to begin an extensive terrorist struggle» gained increasing support among steamship teams. With the help of terror, the anarchists hoped to intimidate the bourgeoisie, to force entrepreneurs to meet the requirements of ship workers. In late 1906 in Odessa anarchist-syndicalists formed the fighting force among sailors, headed by P. Sulymovsky, the sailor of «Ayu-Dag» ship. That fighting force consisted of two dozens of people. Three ships of the Rus-

Цитування даної статті: Шляхов О. Б. Анархісти та моряки торговельного флоту Азово-Чорноморського басейну на початку ХХ ст. / О. Б. Шляхов // Науково-теоретичний альманах «Грани». – 2017. – Т. 20. – № 7(147). – С. 5-14. doi: 10.15421/171791

Citation of this article: Shliakhov, O. B., 2017. Anarchy`n`a moryaky`n`o torgovel`nogo flotu Azovo-Chornomors`kogo basynu na pochatku XX st. [Anarchists and sailors of the merchant fleet of the Azov-Black Sea Basin in the early XXth century]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 7(147), 5-14. doi: 10.15421/171791 (in Ukrainian).

Received: 03.06.2017

Accepted: 30.06.2017

sian Shipping and Sailing Company were de-stroyed by the members of this anarchist warrior's team and several captains of the vessels of this company were killed by them.

However, during the Stolypin reaction and a new revolutionary upsurge years, the biggest activity in the promotion of socialist ideas among the sailors of the Azov-Black Sea Basin's commercial fleet was shown by anarchist-communists. They also tried to involve the merchant ships' teams into the expropriation of money from the bourgeoisie and attacks on the commercial steamships.

The efforts of representatives of anarchist-communists, aimed to the extension of their influence on members of the illegal Union of Black Sea sailors, which appeared on the verge of 1911-1912 years and had its governing body - the Foreign Center in Constantinople, has also been highlighted in the article. So, at that time, anarchist-communists kept the revolutionary agitation among the teams of the merchant fleet in foreign ports of Alexandria (Egypt) and Constantinople. Also such agitation was held in Odessa, where anarchist A. Lavrushin, firemen of steamship «Dream», managed to create a small group of 10 sailors.

Thus, the practical activity of anarchists of the South of Ukraine in the civilian fleet at the beginning of the 20th century was performed in two directions: first, it was combat work, and second, propaganda campaign. Consequences of neo-national anarchists' activity among teams of the Azov-Black Sea Basin's commercial fleet was the devotion of some sailors to rather radical views and the formation of the confrontational thinking in them, the involvement of sailors into the participation in political speeches, as well as into acts of economic terrorism.

However, on the eve of the First World War, the revolutionary work of anarchists in the environment of the ship workers of the South of Ukraine stopped gradually.

Keywords: the South of Ukraine; anarchist-syndicalists; communist anarchists; merchant fleet; economic terror

Анархисты и моряки торгового флота Азово-Черноморского бассейна в начале XX в.

О. Б. Шляхов

Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара, Днепр, Украина

В статье анализируется деятельность представителей различных течений анархизма в период революции 1905-1907 гг., а также в межреволюционное время в среде судноработников Азово-Черноморского бассейна и выясняется степень эффективности этой работы. Отмечено, что в 1906 - в начале 1907 наиболее активно агитацию среди моряков торгового флота Юга Украины вели члены Южнорусской группы анархистов-синдикалистов во главе с Д. Новомирским.

В конце концов призывы Д. Новомирского о том, что «единственным средством оказать давление на акционеров судоходных компаний, а также поднять настроение среди бастующих моряков - было начать широкую террористическую борьбу», приобретали все большую поддержку среди пароходных команд. С помощью террора анархисты надеялись запугать буржуазию, заставить предпринимателей удовлетворить требования судноработников. В конце 1906 анархисты-синдикалисты создали в одесском порту боевой отряд среди моряков во главе с матросом парохода «Аю-Даг» П. Сулимовским, который насчитывал два десятка человек. Именно на счет членов этой портовой боевой дружины анархистов было уничтожение трех пароходов Русского общества пароходства и торговли и убийство нескольких капитанов судов этой компании.

В то же время в период столыпинской реакции и в годы нового революционного подъема большую активность в пропаганде социалистических идей в среде моряков коммерческого флота Азово-Черноморского бассейна проявляли анархисты-коммунисты. Последние тоже пытались привлечь команды торговых судов к осуществлению экспроприаций денег у буржуазии и нападений на коммерческие пароходы.

В статье также освещены попытки представителей анархистов-коммунистов распространить свое влияние на членов нелегального Союза черноморских моряков, который возник на границе 1911-1912 гг. и имел свой руководящий орган - Зарубежный Центр в Константинополе. Поэтому революционную агитацию среди команд торгового флота анархисты-коммунисты в это время вели в иностранных портах - Александрии (Египет) и Константинополе, а также в Одессе, где кочегару парохода «Мечта» анархисту А. Лаврушину удалось создать небольшую группу из 10 матросов.

Таким образом, практическая деятельность анархистов Юга Украины в гражданском флоте в начале XX в. реализовывалась в двух направлениях - во-первых, это боевая работа, во-вторых - агитационно-пропагандистская. Следствием деятельности неонародников среди команд коммерческого флота бассейна был захват некоторой части моряков достаточно радикальными взглядами и формирование у них конфронтационного мышления, привлечение матросов к участию в политических выступлениях, а также в актах экономического терроризма.

Впрочем накануне Первой мировой войны революционная работа анархистов в среде судноработников Юга Украины постепенно сходит на нет.

Ключевые слова: Юг Украины; анархисты-синдикалисты; анархисты-коммунисты; торговый флот; экономический террор

На початку ХХ ст. у Російській імперії активно йшов процес політизації суспільства, виникають нові політичні партії та спілки. При цьому особливо значними темпами відбувалося формування організацій революційно-демократичного спрямування. Так, молоде покоління неонародників, яке прагнуло до активної боротьби з самодержавством, створює в цей час низку своїх осередків по всій країні. Зазначене стосувалося як представників соціалістів-революціонерів, так і прибічників ідей анархізму. Організації останніх з'являються в південноукраїнських губерніях вже в 1903 р. Піднесення ж анархістського руху припадає на 1906 р., коли в імперії нараховувався 221 анархістський осередок, які діяли в 155 містах.

Підкреслимо, що в період демократичної революції 1905–1907 рр. на одну з анархістських «столиць» царської Росії (поряд із Катеринославом) перетворюється Одеса. Тут анархістський рух вирізнявся особливим організаційним та ідейним розмаїттям. В Одесі діяли як анархісти-комуністи, так і анархісти-синдикалісти, представники інших течій в цьому ліворадикальному русі, які намагалися охопити своїм впливом робітничі маси міста, повести їх на боротьбу з царським режимом. При цьому об'єктом їхньої уваги неодноразово ставали команди комерційних суден Азово-Чорноморського басейну, багато з яких базувалися саме в одеському порту. Адже важкі умови праці та життя судноробітників, політичне безправ'я, злидні об'єктивно створювали сприятливий ґрунт для розповсюдження серед них соціалістичних ідей.

Згадані питання вже певним чином розглядалися у вітчизняній історичній літературі. Діяльність анархістів на початку ХХ ст. у південноукраїнських губерніях висвітлювали у своїх студіях українські дослідники О. М. Лебеденко, С. І. Світленко, Є. А. Врадій тощо [10; 11; 18; 3]. Не можна не згадати в цьому плані й праці представників російської та американської історіографії і перш за все А. Ф. Жукова, В. В. Кривенького, Г. Гейфман [8; 9; 4]. Утім, безпосередньо діяльність анархістів у середовищі моряків торговельного флоту Чорного моря аналізували лише В. А. Савченко, а також автор цих рядків [16; 17; 26]. Разом із тим зазначену проблематику не можна вважати вичерпаною. Адже більш докладного вивчення потребують питання стосовно того, представники яких течій анархізму в період революції 1905–1907 рр., а також у міжреволюційний час найбільш активно діяли серед судноробітників Азово-Чорноморського басейну і, відповідно, наскільки вони користувалися підтримкою пароплавних команд. Крім того, необхідно повніше з'ясувати ступінь ефективності роботи анархістів Півдня України у середовищі чорноморських моряків. Все це і є метою нашої розвідки.

Слід зазначити, що основний етап діяльності анархістів серед команд торговельного флоту Пів-

дня України припадає на другу половину 1906 р., коли заворушення серед моряків, створення ними в Одесі потужної профспілки – «Реєстрації суднових команд», ліві радикали намагалися використати в бажаному для себе дусі, намагаючись надати виступам моряків політичного характеру, а за можливості й очолити їх. При цьому перш за все йдеться про місцевих анархістів-синдикалістів, які не відкидали можливості роботи саме в робітничих профспілках. Так, у своїй програмі анархісти-синдикалісти визнавали можливість «боротьби (робітників. – О.Ш.) з господарями за часткове покращення умов праці», погоджувались, щоб прибічники анархізму, «з метою пропаганди своїх анархістських ідей... входили до легальних непартійних професійних спілок» [1, с. 301].

Діяльність анархістів-синдикалістів Одеси особливо пожвавилась, коли у вересні-жовтні 1906 р. ними була створена так звана Південно-російська група, яку очолив Д. І. Новомирський (Я. Кириловський). Група нараховувала до 80 осіб, а окремі її осередки діяли у Херсоні, Кривому Розі тощо. Соціальний склад Південноросійської групи анархістів-синдикалістів об'єднував ремісників, торговців, робітників, представників інтелігенції, люмпен-пролетарські елементи, безробітних. Восени 1906 р. представниками цієї групи в надрах профспілки «Реєстрації суднових команд» була створена значна кількість гуртків, в яких посилено «дебатовалися програмні питання та йшла політико-виховна робота» [27, с. 24]. Зокрема, у створеному в порту Одеси гуртку, анархісти переконували матросів у необхідності організувати таємні спілки, здійснювати акти економічного терору. І подібна агітація приносила свої плоди. Адже відсутність у більшості матросів торговельного флоту належної правової свідомості, їх прагнення якнайшвидше добитися справедливого переустрою суспільства часто приводила їх до лав неонародників, які вирізнялися максималізмом у поглядах та радикалізмом у діях. Зрештою діяльність анархістів часто створювала у молодих матросів ілюзію активної боротьби з владою. Так, один із моряків цивільного флоту Чорного моря Олександр Задорожний підкреслював: «Жити я розумію – це робити якусь справу. Заради анархізму варто жити» [12, с. 264].

Активно перейнявся у той час анархістськими ідеями і матрос пароплава «Аю-Даг» Руського товариства пароплавання і торгівлі (РТПіТ) Порфирій Сулимовський (1886 р. н.). Походив він з селян Полтавщини і, потрапивши на судна комерційного флоту, майже відразу потрапив під вплив революційних агітаторів. Втім, як згодом зазначав друкований орган анархістів-комуністів газета «Буревістник», «мирна тактика с.-д. була неприйнятна його відвертій натурі». Тож на своєму пароплаві він постійно транспортував до причорноморських міст Російської імперії нелегальну

літературу, а також зброю і вибухові речовини, які збирався використати для проведення терористичних актів [2, 1908, № 10-11, с. 19].

Під час нового виступу команд торговельного флоту, який розпочався в листопаді 1906 р. як реакція на заборону владою матроської профспілки, співчуття та прихильне ставлення серед страйкуючих анархісти-синдикалісти Одеси завойовували своїми безкомпромисними діями, боротьбою із штрейкбрехерами. Їхній популярності сприяла також матеріальна допомога, яку вони надавали судноробітникам. Вважаючи, що «ситим судновласникам набагато легше витримувати страйк, аніж напівголодним морякам», анархісти знаходили кошти шляхом цілої низки експропріацій і «регулярно постачали їх страйкуючим» [2, 1908, № 10-11, с.19]. Прикладами таких ексів може бути поширена в той час практика розсилки від імені своєї організації так званих мандатних листів до приватних осіб – купців, лікарів, адвокатів з вимогами під загрозою розправи, передавати «на справу революції» значні грошові суми¹, а також здійснений ними напад на артільника Російського транспортного і страхового товариства і викрадення в нього 4500 крб. [22, спр. 2110, арк. 119].

Згодом заклики Д. Новомирського і його товаришів про те, що «єдиним засобом зробити тиск на акціонерів, а також підняти настрій серед страйкуючих моряків – було почати широкую терористичну боротьбу», набували все більшої підтримки серед пароплавних команд [12, с. 266]. За допомогою терору анархісти сподівалися залякати буржуазію, примусити підприємців задовольнити вимоги судноробітників. Окрім того, в терористичних актах у морському транспорті вони вбачали ексцитаційну, тобто агітаційну роль, вважаючи, що саме таким чином зможуть підштовхнути багатьох страйкарів до активних наступальних дій.

Зокрема, вищезгаданий П. Сулимовський, який в цей час остаточно приєднався до анархістів, доводив страйкарям: «Якщо ми почнемо підривати та нівечити пароплави..., завдаючи величезні збитки вогнем та динамітом, то судновласників примусимо виконати наші вимоги» [2, 1908, № 10-11, с.19]. Врешті-решт, без згоди на те страйкому, анархісти вирішили дати морякам приклад «рішучих дій». 5 грудня 1906 р. матрос-анархіст Олександр Лаврушин, за сприяння П. Сулимовського, встановив у кубрику пароплава Руського товариства «Император Николай II», який опісля повернення з александрійського рейсу залишила команда, вибуховий пристрій. Як згадували сучасники, на пароплаві, який стояв у Карантинній гавані, «о восьмій вечора раптом пролунав сильний вибух. Піднявся величезний стовп пари, який на деякий час закрити значну частину набережної. В порту все заціпеніло. Всі житлові приміщення та крамниці наглухо зачинилися... На очах присутніх пароплав почав повільно погрузатися у воду» [13, 1906, 6

дек.]. Внаслідок вибуху на судні були поранені два механіка та матрос.

Втім, цим терактом одеські анархісти не обмежилися. Задля продовження актів економічного терору під керівництвом П. Сулимовського ними була створена Портова бойова дружина, яка нараховувала, за нашими даними, приблизно два десятка осіб. До її складу увійшли моряки А. Яценко, Є. Бабакаєв, Л. Русов, О. Задорожний, штурманський учень І. Дружинін та деякі інші [22, спр. 2110, арк. 12]. Зокрема, анархісти вирішили влаштувати вибух на вантажному пароплаві «Аю-Даг». Треба згадати, що його команда, застрайкувавши, залишила судно. Руське товариство пароплавання і торгівлі, за допомогою чорносотенців із «Союзу руського народу», швидко сформувало новий екіпаж. Тоді, за згодою страйкому, кочегари А. Давидов, І. Петров (прізвище можливо несправжнє) та матрос Є. Майстренко заклали в машинному відділенні «розривний снаряд», щоб, як повідомляла охоронка, «зробити неможливою службу знов найнятих на цей пароплав матросів і кочегарів» [21, спр. 796, арк. 45 зв.]. 16 грудня 1906 р. судно було підірвано. За інформацією київської газети «Рада» внаслідок вибуху на «Аю-Даге» було «дуже пошкоджено машину і поранено двох матросів. У пароплав линула вода і його відведено в док» [14, 1906, 21 груд.].

Згодом анархісти вирішили підірвати ще декілька пароплавів. Тож уночі 18 грудня 1906 р. дві групи матросів-бойовиків загальною кількістю 12 осіб, які мали «на озброєнні браунінги та снаряди», на чолі із П. Сулимовським здійснили напад на судна РТПіТ «Григорий Мерк» та «Королева Ольга», що стояли в одеському порту. За неперевіженими даними органів слідства в цьому замаху брали участь матроси О. Лаврушин, Є. Бабакаєв, Л. Русов, І. Дружинін, П. Зеленьяк, Д. Зайченко, І. Чумаченко, С. Рибаків, В. Чертков, Ф. Ігнат'єв та І. Валентинов [23, спр. 5778, арк.7, 12, 88]. Під час стрілянини, що розпочалася, на «Григорий Мерке» були поранені вахтовий матрос та сторож. Поранення зазнав і один з бойовиків. Проте охорона порту виявилася занадто сильною. Непомітно закласти вибухівку, як передбачалося, анархістам так і не вдалося. Опісля нападу, за повідомленнями київських газет, на причалі «під брезентом знайдено шість фунтів динаміту і бомбу з гнотем» [14, 1906, 21 груд.].

Втім ця невдача не спинила анархістів-синдикалістів у їхніх планах. До того ж, у цей час їх представника П. Сулимовського було введено до складу страйкового комітету моряків. Намагаючись якомога ширше пропагувати тактику терору, наприкінці грудня 1906 р. анархісти видали листівку «До моряків». У ній підкреслювалося, що страйковий комітет «має намір битися до останньої можливості» і що він «вживатиме всіх засобів, щоб вирвати перемогу з рук кровопивць».

Одночасно, полемізуючи з соціал-демократами, листівка закликала судноробітників «не слухати миротворців», зауваживши, що без знищення декількох пароплавів та «збройного нападу на «Григорий Мерк» страйк давно був би вже програний» [22, спр. 2475, арк. 273].

Дотримуючись обраної тактики, анархісти на початку 1907 р. вдалися до ще однієї спроби знищити великий трансокеанський пароплав «Григорий Мерк». Останній, з емігрантами на борту, готувався відправитися в рейс до Нью-Йорка. Врешті-решт, матросу І. Ларіонову вдалося пронести на судно 20 фунтів вибухівки, яку він закрив у трюм носової частини пароплава. 3 січня, просто в одеській гавані, на пароплаві пролунав потужний вибух. Як згадував керівник Південноросійської групи Д. Новомирський, який перебував у той час на засіданні страйкового комітету, вже «через декілька хвилин до нас прибігли моряки й захоплено повідомили, що «Григорий Мерк» підірваний, що страйкарі святкують перемогу, а в гавані – страшна паніка» [12, с. 267].

А вже наступного дня, керований місцевими анархістами страйком видав відозву, в якій, беручи на себе відповідальність за останній вибух, декларував готовність і надалі здійснювати теракти. Як і попередні, ці заяви не залишилися на папері. Зокрема, П. Сулимовський запропонував вдатися до замахів на представників адміністрації пароплавних компаній. При цьому він пояснював матросам: «Якщо ми знищимо декількох найлютіших капітанів, то цим ми примусимо їх (командирів інших суден. – О.Ш.) зійти з пароплавів або не йти в рейс із командою штрейкбрехерів» [2, 1908, № 10-11, с.19]. У свою чергу 16 січня 1907 р. Південноросійська група анархістів-синдикалістів видала прокламацію «До моряків і до усіх робітників!», в якій наголошувалося, що «під час усілякого страйку, під час усілякої битви з капіталом робітники повинні вдатися до усіх засобів боротьби», а отже, «вбивати капітанів..., нищити ворогів та їх майно» [1, с. 317]. Тож незабаром анархістами було влаштовано низку нападів на службовців Руського товариства пароплавання і торгівлі, зокрема капітанів торговельних суден – членів «Союзу руського народу», яких моряки ненавиділи за брутальність та жорстокість. Здійснювали ці замаху члени бойової дружини Одеського Портового комітету. Так, 15 січня 1907 р. троє анархістів, на чолі з П. Сулимовським, вбили капітана судна «Цесаревич Георгий» М. Сенкевича, а 7 лютого матрос-анархіст А. І. Яценко застрелив капітана пароплава «Марія» Миколу Золотарьова. Внаслідок терактів також загинули завідуючий технічною частиною РТПТ Г. Л. Гречин, агент Руського товариства в Новоросійську П. А. Безрук та головний лікар компанії М. Попов [15, спр. 1057, арк. 6].

Об'єктами для нападів з боку моряків-анархіс-

тів стали у той час і представники поліцейських органів Одеси, яким страйкарі бажали помститися за підтримку останніми судновласників. Поряд із П. Сулимовським, у цих терактах особливо «відзначився» А. Яценко. Прийшовши в торговельний флот із Київської губернії, селянин за походженням, він спочатку плавав кочегаром на пароплаві «Моряк», а пізніше – на «Григорий Мерке». З кінця 1906 р. А. Яценко приєднався до анархістів-синдикалістів. Саме він на початку 1907 р. вбив городского та був причетний до замаху на жандармського полковника фон Гесберга, який, за твердженням судноробітників, «зірвав страйк у порту та сприяв заміщенню страйкуючих союзниками» [22, спр. 2110, арк. 119]. Однак, незабаром А. Яценка затримала поліція і за вироком військового суду його стратили.

Але терор тільки розбещував моряків та створював підґрунтя для реакційної агітації. З часом проти «вакханалії крадіжок та розбою» були вимушені виступити і самі керівники анархістських організацій Одеси. Так, влітку 1907 р. Д. Новомирський зажадав припинити практику розсилки «мандатних листів», яка фактично була прикриттям для звичайних грабунків і здирництва. Зрештою після поразки зимового страйку моряків, анархісти-синдикалісти остаточно покинули всіляку організаційно-пропагандистську роботу серед команд комерційного флоту. Як визнавав сам Д. Новомирський: «Коли моряки, які звикли бачити в Південноросійській групі свою організацію, прийшли до членів анархо-синдикалістської групи з проханням відносно літератури і наданні організатора, їм відповіли: Якщо ви анархісти, то тоді самостійно турбуйтеся про себе» [12, с.272].

Отже, усі свої зусилля бойова група П. Сулимовського, незважаючи на відчутні втрати в своєму складі (ще на початку року був заарештований Л. Русов, у березні 1907 р. поліція затримала А. Яценка і т. ін.), зосередила в 1907 р. на здійсненні експропріацій. На початку липня 1907 р. декілька моряків, зокрема П. Сулимовський та О. Задорожний, під керівництвом ще одного прихильника анархістських ідей – штурмана дальнього плавання П. Кулешова, здійснили напад на пароплав «Софія». Під час цієї акції вони експропріювали в артільника Російського для зовнішньої торгівлі банку 50 тис. крб. Розшукуючи нападників, поліція вдалася до численних арештів. При цьому жандармам вдалося схопити П. Сулимовського, якого невдовзі було покарано на смерть. Зрештою судовий процес над представниками Південноросійської групи анархістів-синдикалістів, влаштований в березні-квітні 1908 р., остаточно поставив крапку в діяльності представників цієї течії анархістів у середовищі судноробітників баєйну.

Водночас привернути на свій бік пароплавні команди Півдня України намагалися одеські

анархісти-комуністи. У 1907 р. члени Південно-російської групи анархістів-комуністів на деяких пароплавах почали створювати «таємні» групи моряків, які повинні були для підготовки майбутнього повстання проти царизму займатися перевезенням з-за кордону зброї та революційних видань. При цьому зброю, яку нелегально транспортували на судах комерційного флоту прибічники анархістів, «провозили схованою у видовбаних колодах і в дерев'яних будівельних матеріалах» та у бочках із цементом [7, спр. 21, арк. 49]. Також, за свідченням митників, зброю деякі матроси «упаковували та ховали в залізних трубах».

Зрештою в доповіді одеського охоронного відділення Департаменту поліції від 12 червня 1907 р. повідомлялося, що «в порту анархісти-комуністи продовжують вербувати робітників і моряків». Зокрема, для підготовки збройного виступу, анархісти «передали на пароплави 20 браунінгів» [19, спр.132, арк. 147]. Крім того, анархісти-комуністи розпочали в той час боротьбу із моряками-штрейкбрехерами, які працювали під час зимового виступу команд торговельного флоту. Саме цим і зайнялася одеська бойова організація анархістів-комуністів, до якої належали матроси цивільного флоту В. Федоров (походив з міщан Корсуня), В. Титов (міщанин Звенигородського повіту Київської губернії) та Ф. Луполовський (виходець з Могильовської губернії). Вже в серпні 1907 р. пристав портової поліцейської ділянки сповіщав одеське жандармське управління, що на деякі з пароплавів РТПіТ почали з'являтися невідомі й «вимагати від адміністрації звільнити зі служби тих старих службовців, які несли службу під час страйку суднових команд, пропонуючи брати на їх місце інших, за їхньою вказівкою» [22, спр. 2091, арк. 1].

Також члени бойової групи анархістів-комуністів підготували листи, в яких, звертаючись до окремих судноробітників і вказуючи, що їх вважають штрейкбрехерами, вимагали або «негайно залишити пароплав, або внести по 15 крб. з кожного на користь організації. Тож у вересні 1907 р. декілька капітанів комерційних суден отримали мандати з печаткою місцевої групи анархістів-комуністів. Під загрозою смерті від них вимагали «звільнення з пароплавів матросів, які під час останнього страйку на флоті грали роль штрейкбрехерів» [22, спр. 2055, арк. 2]. Окрім того, у жовтні 1907 р. вищезгадана група анархістів готувала напад на пароплав Руського товариства «Румянець», «з метою пограбування пошти», яку перевозили на цьому судні [22, спр. 2091, арк.37]. Але вжиті поліцією заходи поклали край діяльності неонародників в одеському порту. Майже всі моряки, члени вищезгаданої групи, наприкінці року були заарештовані.

Отже, незважаючи на гучні заклики, безкомпромісність та готовність жертувати собою, анар-

хістам у другій половині 1907 р. вже не вдалося привернути на свій бік більшість команд комерційного флоту Азово-Чорноморського басейну. Негативний досвід останнього страйку, а також політичний екстремізм лівих радикалів та поліцейські репресії примушували переважну більшість матросів надалі обережніше ставитися до діяльності подібного роду угруповань. Як відверто визнавав друкований орган анархістів-комуністів газета «Буревестник», опісля 1907 р. пропаганда ідей анархізму серед моряків Одеси припинилася [2, 1909, №18, с.14].

Втім з часом анархісти-комуністи знов-таки вдалися до спроб повести за собою команди пароплавів комерційного флоту Чорного моря. На початку 1909 р., як наголошувало видання «Буревестник», «вдалося знов зав'язати зв'язки серед моряків». При цьому, як і раніше, анархісти переконували екіпажі торговельних суден у безплідності мирного страйку, доводили, що тільки здійсненням терористичних актів можна добитися відкриття профспілки моряків – «Реєстрації суднових команд». Так, у квітні 1909 р. матрос-анархіст Ф. Петрученя підготував та поширив серед судноробітників листівку «Товариші моряки і портові робітники». В ній відзначалося: «Ми, анархісти Півдня, які завжди стояли на сторожі інтересів робітництва, будемо змітати усе, що стоїть на шляху до волі... Нікого не жалючі з наших ворогів, ми також не будемо жаліти і їхнє майно... Запасайтесь зброєю, динамітом, піроксиліном... Хай живе «Реєстрація!» [22, спр. 2343, арк. 189 зв.]. Можливо, під впливом подібної агітації частина моряків наголосила, що «на мирний страйк не згодна, що страйкувати вони будуть лише тоді, коли будуть озброєні...», коли в них буде впевненість, що на терор адміністрації і поліції вони зможуть дати таку ж відповідь» [12, с. 278]. Проте більшість судноробітників у 1909 р. все ж віддавали перевагу більш поміркованим засобам боротьби, зокрема тим, що пропонували соціал-демократи. У цьому зв'язку треба звернути увагу на відкрито неприязне ставлення представників різних соціалістичних партій один до одного, намагання перешкодити агітації своїх політичних конкурентів у середовищі судноробітників Одеси. Так, у газеті «Буревестник» анархісти в той час скаржилися, що «соціал-демократи таємно від них зібрали ... збори (моряків торговельного флоту. – О.Ш.), які повинні були оголосити страйк» [2, 1909, №18].

Однак, на початку липня 1909 р. охоронка заарештувала найбільш активних агітаторів та матросів, які готували загальний виступ суднових команд. Відповідно діяльність соціалістичних угруповань у торговельному флоті басейну на деякий час фактично завмерла. Як повідомляв один з одеських анархістів у листопаді 1909 р., останні арешти «вкрай ускладнили доступ у порт і заважа-

ють поновити нашу роботу» [2, 1909, №18, с.14].

Тож нова хвиля анархістської агітації у середовищі судноробітників припадає вже на 1912–1913 рр. У цей час діяльність анархістів-комуністів переважно була пов'язана із намаганням поширити свій вплив на членів нелегальної Спілки чорноморських моряків (СЧМ)², яка була утворена на межі 1911–1912 рр. і мала свій керівний орган – Закордонний Центр у Константинополі, подалі від спостереження репресивних органів самодержавства. Основним завданням СЧМ була підготовка загального страйку в морському транспорті басейну з метою добитися від влади відкриття матроської профспілки. Задля цього Закордонний Центр, починаючи від січня 1912 р., почав випускати свою газету під назвою «Моряк». На її сторінках порушувалися питання побуту та праці моряків, висвітлювалися події політичного життя в Російській імперії, визначалися завдання боротьби за права судноробітників.

Зазначимо, що керівні посади в нелегальній матроській організації обійняли представники соціал-демократів та есерів. Діяльність же анархістів у матроському середовищі обмежувалася тоді пропагандою в деяких портових містах. Так, у 1912 р. в одеському порту діяла невеличка група анархістів-комуністів, яка нараховувала 10 осіб, а очолював її коچهгар пароплава «Мечта» О. Лаврушин [22, спр. 2800, арк. 65]. Останній переконавав судноробітників вдаватися до економічного терору, закликав влаштовувати підпали та підривати пароплави. Крім того, серед матросів О. Лаврушин намагався створити бойовий загін. З цією метою один з коچهгарів пароплава «Болгария» нелегально транспортував з-за кордону до Одеси револьвери та набой [25, спр. 163, арк. 1].

Деякі анархістів у цей період вели агітацію серед команд російських комерційних суден і в закордонних портах. Зокрема, як повідомляла агентура Департаменту поліції, в минулому студент Московського університету О. Мирський (Вл. Терський), що мешкав в Александрії (Єгипет), вів анархістську пропаганду серед моряків, пропонуючи їм переходити до терору, здійснювати експропріації, поповнювати кошти організації шляхом пограбувань пароплавних кас [25, спр. 132, арк. 5]. Влітку 1912 р. О. Мирський поширював серед команд суден, що прибули з Росії до Александрії, написані від руки листівки, в яких містився заклик «згуртуватися і діяти за програмою анархістів». У свою чергу в Константинополі агітацію серед матросів торговельного флоту вів анархіст М. Окунев, який закликав спрямувати всі зусилля на збройну боротьбу з царизмом, а не витрачати кошти на видання «даремної» газети «Моряк». Врешті-решт, анархістам-комуністам вдалося охопити своїм впливом деяку частину команд комерційного флоту. Так, екіпажі суден Російського товариства пароплавання і торгівлі «Афон» та

«Царица» в 1912 р. висловилися «за необхідність здійснення експропріації кас шляхом нападів на пароплави» [24, спр. 286, арк. 10]. А команди пароплавів «Чихачов» та «Одесса» на зборах в італійській таверні в Александрії, наголошуючи, що редакція «Моряка» «переслідуює вузкопартійні (читай соціал-демократичні. – О.Ш.) цілі, взагалі запропонували «ліквідувати газету «Моряк» і передати внески (судноробітників. – О.Ш.) на утворення страйкового фонду» [6, спр. 2866, арк. 4, 9]. Не випадково М. Адамович у той час у листі з Александрії підкреслював що «місцеві анархісти мають одностайні серед команд» [22, спр. 2803, т. 1, арк.115 зв.].

Однак значення вищезгаданих фактів не треба перебільшувати. Помітної ролі в діяльності Спілки чорноморських моряків, де провів величезну роботу М.Адамович і О. Яковлев, анархісти не грали. До того ж, і самі керівники Закордонного Центру вживали заходи, щоб обмежити вплив неонародників на матросів. Приміром анархісту М. Окуневу в серпні 1912 р. керівники СЧМ заборонили відвідувати організаційні збори команд торговельного флоту в Константинополі, вирішивши таким чином «позбавити Спілку усіляких прийдешніх анархістів» [22, спр. 2804, арк.46]. Своєю чергою, коли О. Лаврушин влітку 1912 р. звернувся до М. Адамовича із пропозицією надрукувати на шпальтах газети «Моряк» відозву від імені одеських анархістів, йому в цьому було відмовлено [19, спр. 764, арк. 27 зв.]. Таку ж негативну відповідь отримав Лаврушин від Закордонного Центру і на своє прохання виділити гроші, щоб влаштувати в Одесі друкарню анархістів [20, спр. 394, арк. 19].

Зрештою ці заходи, а також посиленна пропаганда соціал-демократів серед матросів, поширення літератури РСДРП серед команд торговельного флоту дали свій результат. Як наголошував в одному з листів до редакції віденської «Правди» (головний редактор Л.Д. Троцький) у жовтні 1912 р. М. Адамович, «становище покращилося, тому що частина моряків, які мріяли про терор, приходить до думки щодо необхідності тривалої і завзятої організаційної роботи» [6, спр. 2866, арк. 4 зв.]. Ще в одному зі своїх листів керівник Спілки чорноморських моряків відзначав, що йому таки вдалося переконати матросів відмовитися від планів здійснення терористичних дій, підкресливши при цьому, що майбутній страйк у морському транспорті басейну «треба провести без насильства» [24, спр. 286 арк. 10].

Про зміну в настроях судноробітників, які до того часу стояли на позиціях анархістів, свідчили і резолюції, ухвалені екіпажами низки торговельних суден. Так, команда пароплава «Моряк» у резолюції від 1 серпня 1912 р. висловила довіру М. Адамовичу та О.Д. Яковлеву, поділяючи їхні «погляди на необхідність ґрунтовної і наполегли-

вої підготовчої роботи та вважаючи, що шлях терору, на якій тов. Борей (псевдонім О. Лаврушина – О.Ш.) і анархісти намагаються увести команди є шлях вкрай невиправданого ризику, що може лише спричинити розгром організації та непотрібні жертви» [22, спр. 2804, т. 2, арк. 130]. Матроси ж пароплава «Чатыр-Даг» висунули вимогу усунути есерів із Закордонного Центру, відзначивши також, що «анархістам вони не надають будь-якого значення» [22, спр. 2804, т. 2, арк. 79]. Посилення впливу М. Адамовича та О.Д. Яковлева в середовищі моряків цивільного флоту швидко зафіксували і каральні органи царизму. Як повідомляла в другій половині 1912 р. охоронка, «вимоги і резолюції пароплавних команд почали набувати ознак соціал-демократичної забарвленості» [5, спр. 77, арк. 44].

На заваді у здійсненні анархістами їх планів стали також масові арешти, проведені поліцією серед членів Спілки чорноморських моряків навесні 1913 р. Останні торкнулися і прибічників анархістської ідеології. Зрештою на початку червня 1913 р. царською охоронкою було організовано доставку арештованого керівника нелегальної матроської організації – М. Адамовича, а також двох анархістів – Вл. Терського (О. Мирського) і О. Одоєвського (Маслова) з-за кордону до Росії. Перевозили їх з Александрії до Одеси на пароплаві «Імператор Николай II», гранично посиливши заходи безпеки, «в ручних та ніжних кайданах». Не рахуючи жандармів, арештованих охороняв караул у складі офіцера та 15 солдат 50-го піхотного Білостоцького полку. Крім того, пароплав із арештованими конвоювали два міноносця.

4 червня 1913 р. судно прибуло до одеського порту. Київська газета «Рада» з цього приводу зазначала на своїх сторінках: «Під збільшеним конвойом на пароплаві доставлено з Александрії керівничих забастовочного комітету моряків в 1905 році: Адамовича, Терського і Одоєвського» [14, 1913, 6 черв.]. Водночас міська влада, намагаючись упередити можливі виступи протесту з боку

робітників Одеси, завчасно посилила поліцейські наряди в порту, щоб «не допустити зборищ моряків біля пароплава» [19, спр. 860, арк. 34]. Згодом, за вироком суду, який стався в Одесі 11 жовтня 1914 р., чимало моряків, які дотримувалися анархістських поглядів, зазнали різного роду покарань. Наприклад, матрос Олександр Лаврушин отримав чотири роки каторжних робіт, а Вл. Мирського було відправлено на тривалий строк у заслання [13, 1914, 12(25) окт.].

Після цього діяльність анархістів у середовищі торговельних моряків басейну остаточно зійшла нанівець. І це не дивно, якщо зважати на те, що напередодні Першої світової війни в Російській імперії загалом залишилося усього сім невеликих анархістських угруповань. Отже, є всі підстави казати про організаційний занепад анархізму в цей час як окремої політичної сили і відповідно про поширення серед анархістів-комуністів переважно індивідуалістичних форм і засобів антиурядової діяльності, що в підсумку не могло не позначитися на рівні їх впливу на робітників морського транспорту Азово-Чорноморського басейну.

Таким чином, у підсумку слід зазначити, що в роки Першої демократичної революції найбільш активно серед матросів комерційного флоту Півдня України діяли представники анархістсько-синдикалістів Одеси, у той час як в періодстолипінської реакції та в роки нового революційного піднесення в цьому плані більш виділялися анархісти-комуністи. При цьому практична діяльність анархістів Півдня в цивільному флоті реалізовувалась у двох напрямках – по-перше, це бойова робота, по-друге – агітаційно-пропагандистська. Наслідком діяльності різних течій анархістів серед команд комерційних суден басейну на початку ХХ ст. було захоплення деякої частини судноробітників досить радикальними поглядами та формування в них конфронтаційного мислення, залучення матросів до участі в політичних виступах, а також в актах економічного тероризму в 1906–1907 рр.

ПРИМІТКИ

1. Зразком останнього може слугувати лист, відправлений анархістами в 1906 р. власнику мануфактурної крамниці в Миколаєві купцю Євтіхєєву, де зазначалося: «... Доручаємо своїм уповноваженим отримати від Вас п'ятсот рублів (500 руб.), які Ви повинні принести у четвер... до половини 9-го часу вечора... Пам'ятайте, що у випадку арешта, засідки або відмови Вам загрожує смерть і повне знищення Вашої власності» [1, с. 137].

2. Спілка чорноморських моряків об'єднувала екіпажі приблизно 80 пароплавів Азово-Чорноморського басейну. Її провід (Закордонний Центр) очолював Михайло Адамович. Останній народився у сім'ї титулярного радника в Катеринодарі в 1881 р. Навчався у Московському університеті на природничому відділенні, звідки його було виключено в 1902 р. за участь у демонстрації анархістів. Це можливо і дало підстави деяким дослідникам розглядати його і надалі саме в якості анархіста-синдикаліста. Втім М.П. Адамович у своїх поглядах скоріше наближався до меншовиків. У 1906 р. він увійшов до одеського осередку РСДРП. Протягом наступних років вів активну організаційну роботу в середовищі моряків торговельного флоту Чорного моря. В серпні 1912 р. представляв 50 моряків соціал-демократів на об'єднаній конференції РСДРП у Відні. В свою чергу представники неонародників називали М.П. Адамовича «буржуазним чиновником», який «мав звичку багато й безцільно розмовляти» [20, спр. 394, арк.22 зв.].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анархисты: Документы и материалы. 1883–1935 гг.: в 2 т. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – Т.1. 1883–1916 гг. – 704 с.
2. Буревестник. Орган российских анархистов-коммунистов. Париж. 1908-1909.
3. Врадій Є. А. Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр. / Є. А. Врадій: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. – Дніпро, 2011. – 20 с.
4. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917 / А. Гейфман; пер. с англ. Е. Дорман. – Москва : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
5. Государственный архив Российской Федерации в Москве. – Ф. 6863, оп. 1.
6. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313, оп. 2.
7. Державний архів Херсонської області. – Ф. 170, оп. 1.
8. Жуков А. Ф. Индивидуальный террор в тактике мелкобуржуазных партий в первой российской революции / А. Ф. Жуков // Непролетарские партии России в трех революциях: сб. статей / Отв. ред. К. В. Гусев. – Москва: Наука, 1989. – С.138–144.
9. Кривенький В. В. Анархо-синдикалисты / В. В. Кривенький // Отечественная история: энциклопедия: в 5 т. – Москва: РОССПЭН, 1994. – Т. 1. – С. 78.
10. Лебеденко О. М. Анархисти на Україні в 1903–1908 рр. / О. М. Лебеденко // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С. 36–43.
11. Лебеденко О. М. История анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX в.в.) / О.М. Лебеденко. – Киев: Ин-т истории Украины НАНУ, 1995. – 192 с.
12. Новомирский Д. И. Анархическое движение в Одессе / Д. И. Новомирский // Очерки истории анархического движения в России: сб. статей под ред. Ал. Борового. – Москва: Голос труда, 1926. – С. 246–278.
13. Одесские новости. Одесса. 1906, 1914.
14. Рада. Газета політична, економічна і літературна. Київ. 1906, 1913.
15. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф.95, оп.18.
16. Савченко В. А. Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) / В. А. Савченко // Краєзнавство. – 2013. – №2. – С. 174–183.
17. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903–1916 рр.) / В. А. Савченко. – Одеса: Печатный дом, 2014 – 308 с.
18. Світленко С. І. Зародження анархістського руху в Катеринославі / С. І. Світленко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. – 2006. – Вип.14. – С. 47–52.
19. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІА). – Ф. 268, оп.1.
20. ЦДІА. – Ф. 276, оп.1.
21. ЦДІА. – Ф. 347, оп.1.
22. ЦДІА. – Ф. 385, оп.1.
23. ЦДІА. – Ф. 419, оп.1.
24. ЦДІА. – Ф. 1152, оп.1.
25. ЦДІА. – Ф. 1153, оп.1.
26. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: моногр. / О. Б. Шляхов. – Дніпро: Вид-во ДНУ, 2003. – 366 с.
27. Яковлев А. Д. Борьба за «Регистрацию» / А. Д. Яковлев. – Москва: Изд-во Всесоюз. об-ва политкаторжан и сс.- поселенцев, 1929. – 71 с.

REFERENCES:

1. Anarhisty: Dokumenty i materialy. 1883–1935 gg. [Anarchists: Documents and materials. 1883-1935]. 1998. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) T.1. 1883–1916 gg.; 704 (in Russian).
2. Burevestnik. Organ rossiyskikh anarhistov-kommunistov [Burevestnik. The organ of Russian communist anarchists]. Parizh. 1908-1909 (in Russian).
3. Vradij, Y. A., 2011. Anarho-komunisty`chny`j rux na Pivdni Ukrainy` u 1905–1910 rr. [Anarchist Communist Movement in the South of Ukraine in 1905-1910]. Dnipro, 20 (in Ukrainian).
4. Geyfman, A., 1997. Revolyutsionnyy terror v Rossii, 1894–1917 [Revolutionary Terror in Russia, 1894-1917]. Moscow: KRON-PRESS, 448 (in Russian).
5. Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii v Moskve [State Archives of the Russian Federation in Moscow]. St. 6863, d. 1 (in Russian).
6. Derzhavny`j arxiv Dnipropetrovs`koyi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk Region]. St. 313, d. 2 (in Ukrainian).
7. Derzhavny`j arxiv Xersons`koyi oblasti [State archive of the Kherson region]. St. 170, d. 1 (in Ukrainian).
8. Zhukov, A. St., 1989. Individualnyy terror v taktike melkoburzhuznyih partiy v pervoy rossiyskoy revolyutsii [Individual terror in the tactics of petty-bourgeois parties in the first Russian revolution]. Neproletarskie partii Rossii v treh revolyutsiyah: sb. statey. Moscow: Nauka, 138–144 (in Russian).
9. Krivenkiy, V. V., 1994. Anarho-sindikalisty [Anarcho-syndicalists]. Otechestvennaya istoriya: entsiklopediya. Moscow: ROSSPEN, 1, 78 (in Russian).
10. Lebedenko, O. M., 1991. Anarxisty` na Ukraini v 1903–1908 rr. [Anarchists in Ukraine in 1903-1908]. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal 11, 36–43 (in Ukrainian).
11. Lebedenko, O. M., 1995. Istoriya anarhizma v Ukraine (kon. HIX – nach. HH v.v.) [The history of anarchism in Ukraine (late XIX – early XX)]. Kiev: In-t istorii Ukrainy NANU, 192 (in Russian).
12. Novomirskiy, D. I., 1926. Anarhicheskoe dvizhenie v Odessa [Anarchist movement in Odessa]. Ocherki istorii anarhicheskogo dvizheniya v Rossii: sb. statey pod red. Al. Borovogo. Moscow: Golos truda, 246–278 (in Russian).
13. Odesskie novosti [Odessa news]. Odessa. 1906, 1914 (in Russian).

14. Rada. Gazeta politychna, ekonomichna i literaturna [Council. The newspaper is political, economic and literary]. Kyiv. 1906, 1913 (in Ukrainian).
15. Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv v Sankt-Peterburge [Russian State Historical Archive in St. Petersburg]. St. 95, d.18 (in Russian).
16. Savchenko, V. A., 2013. Diyalnist' anarxistiv-sy'ndykalistiv sered odes'ky'x moryakiv (1906–1913 rr.) [The activities of syndical anarchists among the Odessa seamen (1906-1913)]. Krayeznavstvo 2, 174–183 (in Ukrainian).
17. Savchenko, V. A., 2014. Anarxists'ky'j rux v Odesi (1903–1916 rr.) [Anarchist movement in Odessa (1903-1916)]. Odesa: Pechatnyi dom, 308 (in Ukrainian).
18. Svitlenko, S. I., 2006. Zarodzhennya anarxists'kogo ruxu v Katerynoslavi [Origination of anarchist movement in Ekaterinoslav]. Visnyk Dnipropetrovs'kogo universy'tetu. Seriya: Istoriya ta arxeologiya 14, 47–52 (in Ukrainian).
19. Central'ny'j derzhavny'j istorychny'j arxiv Ukrainy u Ky'yevi (dali – TsDIA) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 268, d.1. (in Ukrainian).
20. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 276, d.1. (in Ukrainian).
21. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 347, d.1. (in Ukrainian).
22. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 385, d.1. (in Ukrainian).
23. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 419, d.1. (in Ukrainian).
24. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 1152, d.1. (in Ukrainian).
25. TsDIA [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. St. 1153, d.1. (in Ukrainian).
26. Shliakhov, O. B., 2003. Sudnovlasny'ky' i moryaky Azovo-Chornomors'kogo basejnu: 90-ti rr. XIX st. – 1914 r. [Shipowners and seamen of the Azov-Black Sea Basin: 90th of the XIX century - 1914]. Dnipro: Vy'd-vo DNU, 366 (in Ukrainian).
27. Yakovlev, A. D., 1929. Borba za «Registratsiyu» [The struggle for the «Registration»]. Moscow: Izd-vo Vsesoyuz. ob-va politkatorzhan i ss.- poselentsev, 71 (in Russian).

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Адреса: 49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72
E-mail: iui601@i.ua

Shliakhov Oleksij B. – doctor of historical sciences, Full Prof.
Oles Gonchar Dnipro National University
Address: 72, Gagarin Av., 49010, Dnipro, Ukraine
E-mail: iui601@i.ua